

IZABELLA SIKORSKA-WOLAK
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

NURTY BADAŃ NAD DYFUZJĄ INNOWACJI ROLNICZYCH W POLSCE

Badania nad procesami innowacyjnymi stanowią przedmiot zainteresowania różnych dyscyplin naukowych, zarówno szczegółowych, których innowacje dotyczą, jak i ogólnych zajmujących się człowiekiem i jego zachowaniem (m.in. socjologia, psychologia, ekonomia, prakseologia, agronomia społeczna). Analiza prac i studiów nad innowacjami wskazuje, iż najczęściej uwzględniano w badaniach problematykę związaną z procesem dyfuzji innowacji.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i porównanie różnych nurtów badań nad dyfuzją innowacji rolniczych prowadzonych w Polsce z uwzględnieniem tradycji badawczych i sposobów podejścia do analizowanej problematyki.

1. Dyfuzjonizm i ewolucjonizm w antropologii kulturowej.

Interdyscyplinarny charakter studiów nad procesami dyfuzji ma swe źródło w antropologii kulturowej. Do nauk społecznych termin dyfuzja został bowiem wprowadzony przez etnologów i antropologów, którzy nadawali mu jednak inne niż współcześnie znaczenie. Chodziło im o rozstrzygnięcie sporu na temat powstawania podobnych wytworów w różnych kulturach. Czy na taki stan rzeczy ma wpływ proces ewolucji, w toku którego wytwory te powstają niezależnie od siebie, czy też wzajemne przenikanie kultur.

W słowniku języka polskiego (1983) dyfuzja kulturowa określana jest jako „proces wytwarzania się podobieństw kulturowych w różnych społecznościach przez rozprzestrzenianie się elementów danej kultury i przejęcie jej przez inną kulturę, przy czym rozprzestrzenianie to nie dokonuje się w trakcie niezależnych od siebie odkryć ale wskutek zapożyczenia, migracji bądź narzucenia elementów obcej kultury”. Przyjęcie dyfuzji kulturowej za podstawowy mechanizm rozwoju dało początek kierunkowi w etnografii i etnologii, tzw. *dyfuzjonizmowi*. Zakłada on istnienie pewnych ośrodków wysoko rozwiniętej kultury, decydujących o roz-

woju społeczeństw. Antropologowie upatrywali w przenikaniu wytworów kulturowych z jednych społeczeństw do drugih główny czynnik postępu.

Inna koncepcja - *ewolucjonizm* - zakładała istnienie źródeł przemian kulturowych wewnątrz danego systemu. Wiązano to z właściwościami ludzkimi, które wszędzie są takie same, a zatem nawet w izolowanych społeczeństwach mogą powstać analogiczne wytwory (innowacje). Ich powstanie jest niezależne od siebie. Teza ta była dokumentowana wieloma przykładami powstania identycznych wytworów (idei) w tym samym lub w prawie tym samym czasie na różnych obszarach.

Koncepcja dyfuzjonistyczna zyskała jednak znacznie szersze uznanie i wpływ nie tylko na badania etnologiczno-etnograficzne, lecz także na inne dziedziny wiedzy. Również obecnie, szczególnie w rolnictwie daje się zauważyć jej przewagę nad koncepcją ewolucjonizmu. Jak pisze A. Woś (1987, s.187) „*we współczesnym rolnictwie dominują zjawiska dyfuzji i one przede wszystkim rewolucjonizują zarówno wytwórczość, jak i organizację społeczeństw wiejskich. Główne nośniki postępu powstają więc poza rolnictwem i są do niego wnoszone z zewnątrz*”. Tym światem zewnętrznym są przede wszystkim badania naukowe. Drugim źródłem innowacji jest przodująca praktyka rolnicza. Wiele ciekawych rozwiązań o charakterze innowacyjnym powstaje bowiem dzięki wykorzystaniu wiedzy i doświadczenia praktycznego samych rolników. Rozwiązania te również podlegają procesom dyfuzji. Jednakże w tym wypadku dyfuzja rozumiana będzie jako rozprzestrzenianie się innowacji w obrębie określonej społeczności lokalnej lub między społecznościami. Dyfuzji podlegają bowiem nie tylko rozwiązania będące wynikiem prac naukowo-badawczych ale też rozwiązania innowacyjne będące dziełem samych rolników innowatorów.

Do prekursorów badań w dziedzinie dyfuzji innowacji w Polsce zaliczyć należy Ludwika Krzywickiego, który w swojej pracy „*Idea a życie*” (1887) wiele uwagi poświęcił warunkom powstawania, przenikania i przyjęcia nowych idei oraz ich przechodzenie z jednej społeczności do drugiej. Problematykę dyfuzji wartości kulturowych podejmował również w swoich rozważaniach nad kulturą S.Czarnowski (1956). Wskazywał on na różne typy kulturowych uwikłań procesu przenoszenia innowacji z jednej kultury do drugiej. Interesująca jest główna teza głosząca, że nowe idee czy wynalazki nie natrafiają na opory ze strony danego systemu społecznego, jeżeli uważane są za peryferyjne względem tego systemu i nie naruszają w niczym jego podstaw.

2. Socjologiczny nurt badań nad dyfuzją innowacji rolniczych.

Badania nad przenikaniem do wsi i rolnictwa zapoczątkowane zostały przez socjologów. Jednym z ważnych nurtów w polskiej socjologii oraz w badaniach nad dyfuzją innowacji rolniczych są *monografie wiejskich społeczności lokal-*

nych. Tradycja badań monograficznych w Polsce jest bardzo stara, albowiem już na początku XIX wieku ukazało się kilka opracowań monograficznych o charakterze etnograficznym.

Jednakże w pełni naukowy charakter miały dopiero monografie F. Bujaka, uważanego za twórcę monograficznej metody badań w Polsce. Podobnie jak ówcześni jemu badacze zdawał on sobie sprawę, iż procesy zachodzące we wsi i rolnictwie należy analizować i objaśniać badając całe społeczności lokalne, w których te procesy zachodzą. Pierwszą monografią wsi wykonaną przez Bujaka była monografia jego rodzinnej wsi Maszkienice (1901). Jednakże gruntownością i kompleksowym ujęciem zmian społecznych wyróżnia się monografia Żmiejce - wsi opisaną przez Bujaka w 1903 r., a pół wieku później przez Z. Wierzbickiego (1963). Prowadzone przez Bujaka, a potem przez jego uczniów - zwłaszcza tzw. szkołę puławską - badania monograficzne polegały na wszechstronnym i usystematyzowanym opisie konkretnych społeczności lokalnych. Zawierały więc historię, uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze, opis życia kulturalnego i gospodarczego oraz stosunków społecznych i obyczajów.

Monografia występująca dziś w literaturze światowej jako studium przypadku, stała się więc w polskiej socjologii wsi pierwszoplanową metodą badań. *O ile jednak początkowo monografie polegały na opisie wszelkich zjawisk możliwych do uchwycenia w określonej społeczności lokalnej, to współcześnie zauważyć można przewagę monografii problemowych koncentrujących się na wybranych zjawiskach i gruntownym ich analizowaniu.* Koncepcja badań monograficznych wieloaspektowych poddana została bowiem krytyce już w okresie międzywojennym. Zarzucono im (m.in. Żabko-Potopowicz, Chałasiński) schematyzm, statyczność, autonomiczne traktowanie poszczególnych dziedzin życia, bezproblemowość. Według Chałasińskiego monografia winna koncentrować się na ustaleniu i podjęciu istotnego dla danej społeczności problemu. Wówczas opisy i dane dotyczące różnych dziedzin życia podporządkowane zostają badanemu problemowi.

Z kolei J. Topolski (1966) uważa, że badanie monograficzne może spełniać stawiane przed nim zadanie, jeśli dana wieś będzie traktowana jako produkt badań, jak również pole badań, tj. miejsce lokalizacji pewnego problemu. Przykładem takiej monografii może być opisana przez D. Gałaję wieś Boheń (1961) czy autorstwa F. Mleczki (1964) Łysa Góra, a w szczególności problem aktywności zawodowej i społecznej jej mieszkańców oraz wkraczanie postępu do wsi i gospodarstw, a także późniejsze prace o charakterze monograficznym Gałaję, Makarczyka, Bornusa i Turowskiego.

Jednakże systematyczne studia z zakresu dyfuzji innowacji rolniczych zapoczątkowane zostały w Polsce w 1960 roku przez Gałęskiego w Pracowni Socjologii Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej. Równolegle prowadzone były badania nad tą problematyką przez Ośrodek Badania Opinii Publicznej pod kierunkiem Ma-

karczyka. Nowym etapem w badaniach krajowych było studium zapoczątkowane w 1966 roku przez Zakład Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN oraz Spółdzielczy Instytut Badawczy w ramach międzynarodowych badań porównawczych, podjętych z inicjatywy UNESCO. Głównym celem badań było uchwycenie czynników towarzyszących nowatorstwu, ze szczególnym uwzględnieniem roli jaką odgrywa globalny system społeczno-ekonomiczny w określaniu tempa rozprzestrzeniania się innowacji produkcyjnych. Przyjęto hipotezę, że stopień nowatorstwa zdeterminowany jest w większym stopniu przez cechy globalnego systemu społeczno-ekonomicznego niż cechy jednostkowe osoby wprowadzającej innowację. I chociaż badania nie dały podstaw zweryfikowania powyższej hipotezy, w pewnym stopniu pozwoliły uchwycić przebieg procesu dyfuzji w różnych społecznościach lokalnych. Wynikało to z tego, że w dotychczasowych badaniach brano jedynie pod uwagę czy dana innowacja została przywołana, czy też nie?

W tych badaniach po raz pierwszy uwzględniono tempo dyfuzji i określono daty przyswajania określonych innowacji. Objęcie badaniami dwóch par wsi pozwoliło uchwycić i porównać przebieg procesu dyfuzji w różnych społecznościach lokalnych. Pozwoliło też obok wywiadu jako podstawowej techniki badań zastosować pomiar socjometryczny. Omawiając studia i badania nad problematyką przenikania innowacji do wsi i rolnictwa należy wspomnieć o monografii badawczej czterech par wsi województwa lubelskiego sporządzonej przez J. Turrowskiego i A. Bornusa (1970).

W latach siedemdziesiątych dał się zauważyć pewien zastój w badaniach nad dyfuzją innowacji rolniczych. Problematyka ta podejmowana była wprawdzie w różnych ośrodkach badawczych, m.in. SIB, IUNG, SGGW czy ART w Olsztynie, jednak niewielkie zbiorowości jakie analizowano oraz cząstkowa problematyka nie pozwoliła na szersze uogólnienia.

3. Nurt agronomii społecznej

Nurt agronomii społecznej wyodrębnił się w połowie lat sześćdziesiątych i rozwijał początkowo w SGGW (L. Lewandowski, Cz. Maziarz, J. Górecki), potem także w innych ośrodkach, jak: IUNG, AR we Wrocławiu, Krakowie, Poznaniu, Olsztynie. W ramach tego nurtu podejmowana była problematyka skuteczności różnych form i metod upowszechnienia postępu, roli instytucji upowszechniających postęp oraz służb doradczych w sterowaniu procesami przenikania innowacji do wsi i gospodarstw chłopskich. Badania prowadzone były bądź wśród wybranych zbiorowości rolników, bądź obejmowały całe społeczności lokalne, bądź na reprezentacjach ogólnokrajowych. Przeważała metoda sondażu diagnostycznego z zastosowaniem wywiadu jako techniki zbierania materiału empirycznego.

W początkach lat osiemdziesiątych kompleksowe podejście do analizy procesu dyfuzji i innowacji rolniczych zapoczątkowała A. Potok z AR w Poznaniu. W badaniach przeprowadzonych w kilku wsiach województwa poznańskiego autorka analizowała m.in. takie problemy jak: ogólny mechanizm procesu dyfuzji innowacji produkcyjnych w układzie statycznym i dynamicznym, podstawowe korelaty nowatorstwa związane z cechami demograficznymi i psychologicznymi rolników, a także cechami gospodarstw oraz podstawowe kanały przepływu informacji o innowacjach i cechy ich oddziaływania w procesie przyswajania innowacji. Badania wykazały, że potwierdzone empirycznie w innych krajach prawidłowości procesu dyfuzji innowacji rolniczych nie sprawdzają się w specyficznych warunkach społeczno-ekonomicznych rolnictwa polskiego.

Na przełomie lat osiemdziesiątych badania nad przenikaniem innowacji do wsi i rolnictwa podjęte zostały również w Katedrze Socjologii i Doradztwa Rolniczego SGGW. Ich wyniki zaprezentowane zostały w dwóch książkach: *Zarys innowatyki rolniczej* (Z. Przychodzeń - 1991) i *Dyfuzja innowacji w wiejskiej społeczności lokalnej i jej społeczno-ekonomiczne uwarunkowania* (I. Sikorska-Wolak - 1993). Pierwsza z nich stanowi kompendium wiedzy z zakresu innowacji i procesów innowacyjnych, natomiast w drugiej autorka wychodząc od rozważań teoretycznych nad dyfuzją innowacji rolniczych (I część pracy) prezentuje wyniki badań empirycznych przeprowadzonych w latach 1986 - 88 w dwóch wiejskich społecznościach lokalnych. Dyfuzję innowacji analizowana jest jako szczególny typ komunikowania społecznego, uwzględniający kolejno jego poszczególne elementy, tj. źródło innowacji, przekaz (informacje, innowacje), kanały komunikowania, odbiorców - rolników oraz efekty procesu dyfuzji mierzone tempem i zasięgiem rozprzestrzeniania się innowacji, poprawnością przyswajania oraz korzyściami uzyskanymi w badanych wsiach dzięki wprowadzonym innowacjom.

Badania te wykazały, że tempo dyfuzji innowacji zdeterminowane było głównie: cechami innowacji, stopniem plastyczności innowacyjnej rolników oraz jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Z czynników makroekonomicznych szczególnie dały o sobie znać niewłaściwe relacje między cenami środków produkcji a cenami produktów rolnych oraz postępujące jeszcze - w okresie badań - trudności w zaopatrzeniu w środki produkcji. O ile stanowiły one z jednej strony bariery trudne niejednokrotnie do przekroczenia w przyswajaniu innowacji z zewnątrz, o tyle z drugiej zaś wyzwalały inicjatywę rolników w poszukiwaniu własnych rozwiązań o charakterze innowacyjnym. Ważną rolę w procesie rozprzestrzeniania innowacji - jak wykazała autorka - miało do spełnienia *doradztwo rolnicze* oraz *wiejscy liderzy*. W badanych wsiach zauważono silny związek między tempem dyfuzji a częstotliwością kontaktów z doradcą. Zastosowanie pomiaru socjometrycznego pozwoliło wyodrębnić w badanych społecznościach lokalnych liderów-przodowników postępu, których stymulujące oddziały-

wanie w kierunku przyspieszenia tempa i rozszerzenia zakresu przestrzennego dyfuzji było bardzo widoczne.

Badania miały charakter monografii problemowej z zastosowaniem techniki wywiadu według kwestionariusza uzupełnione opisem badanych wsi i gospodarstw, analizą materiałów źródłowych oraz pomiarem socjometrycznym. W tym samym czasie badania nad problematyką innowacyjności rolników oraz mechanizmami rozprzestrzeniania się innowacji prowadzone były w ART w Olsztynie pod kierunkiem A.Lewczuka oraz w IUNG w Puławach.

4. Nurt ekonomiczny

Problematyka przenikania innowacji rolniczych do gospodarstw chłopskich uwzględniana jest coraz częściej w badaniach zaliczonych do nurtu ekonomicznego. Można tu wyodrębnić dwa podejścia badawcze, różniące się założeniami metodologicznymi, a głównie zakresem analizowanej problematyki i wielkością badanych populacji. *Pierwsze podejście* o charakterze makroekonomicznym, obejmujące duże zbiorowości i analizujące proces dyfuzji innowacji w różnych aspektach, a więc: ekonomicznym, organizacyjnym, społecznym jednakże bez głębszego wnikania w uwarunkowania środowiskowe. Przykładem mogą być badania prowadzone w latach osiemdziesiątych w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Polityki Agrarnej SGGW. W badaniach tych główny akcent położono na określenie poziomu innowacyjności gospodarowania dokonując jakościowej oceny wybranych aspektów gospodarowania. Stworzono jak gdyby model poprzez określenie idealnego poziomu nowoczesności w zakresie racjonalnego i efektywnego zastosowania technologii wykorzystujących sprawdzone nośniki postępu technicznego, biologicznego i organizacyjnego i adekwatne do tych technologii umiejętności rolników. Konfrontując ten idealny poziom ze stanem faktycznym możliwym do osiągnięcia uzyskano podstawę do oceny zaawansowania stopnia nowoczesności gospodarowania. Powyższe badania objęły reprezentację ogólnokrajową, co uniemożliwiło określanie pola sił proinnowacyjnych w poszczególnych wsiach. *Drugie podejście* o charakterze mikroekonomicznym, obejmuje już znacznie mniejsze zbiorowości, koncentruje się na znacznie węższej, ale za to gruntowniejszej analizowanej problematyce. Przykładem tego typu badań są badania nad rozprzestrzenianiem się kompleksowych technologii w produkcji roślinnej (B.Klepacki) czy poszczególnych elementów postępu biologicznego (H.Runowski).

Należy wspomnieć o jeszcze jednym nurcie badań nad dyfuzją innowacji rolniczych, tj. *nurcie geograficznym*, ściśle związanym z nurtem ekonomicznym, ale ukazujący, n badane zjawiska w ujęciu przestrzennym. W jego ramach ukazało się wiele prac naukowych opisujących przebieg uwarunkowania procesu dyfuzji, innowacji w ujęciu przestrzennym. Przodują w tym szczególnie takie

ośrodki, jak: Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Wynikiem badań prowadzonych w tych ośrodkach było opracowanie koncepcji i modeli przestrzennej dyfuzji innowacji.

5. Uwagi końcowe

We wszystkich nurtach, niezależnie od odmienności podejść badawczych, starano się uchwycić czynniki towarzyszące nowatorstwu. Jakkolwiek starano się w miarę w pełny sposób oświetlić uwarunkowania procesu dyfuzji, to z punktu widzenia własnych zainteresowań i doświadczeń koncentrowano się na wybranych grupach czynników. W *nurcie socjologicznym* na plan pierwszy wysunęły się czynniki natury społecznej - normy wobec nowatorstwa, oddziaływania autoritetów wiejskich i inne cechy społeczności lokalnych, w *nurcie agronomii społecznej* - kompetencje innowacyjne rolników, źródła i kanały przenikania informacji o innowacjach i o samej innowacji, rola doradztwa rolniczego w stymulowaniu procesów innowacyjnych, w *nurcie ekonomicznym* - czynniki organizacyjne i ekonomiczne.

W ostatnich latach wraz z wprowadzeniem gospodarki rynkowej zasadniczo zmieniły się mechanizmy regulujące poczynania innowacyjne rolników. Zmienił się również sam charakter wprowadzonych innowacji. Obok pojedynczych innowacji stanowiących elementy postępu technicznego, biologicznego, organizacyjnego czy społecznego przedmiotem badań stają się innowacje złożone, kompleksowe, często o charakterze systemowym (np. innowacje dotyczące przekształceń własnościowych w rolnictwie czy wprowadzanie ekologicznych sposobów gospodarowania w rolnictwie). Wymaga to odmiennego podejścia badawczego z zastosowaniem odmiennych metod i technik badawczych. Inne innowacje wymuszane są często przez rynek. Przykładem mogą być badania nad rolniczą i pozarolniczą przedsiębiorczością rolników czy wielofunkcyjnym rozwojem wsi. Badania nad tą problematyką prowadzone są w różnych ośrodkach badawczych, takich jak: SGGW i SGH w Warszawie, ART w Olsztynie, Bydgoszczy czy AR w Krakowie i Szczecinie, WSRP w Siedlcach.

Problematyka dyfuzji innowacji rolniczych jest na tyle istotna i aktualna szczególnie w obecnych warunkach, że wymaga podejmowania dalszych szeroko zakrojonych badań z udziałem różnych dyscyplin naukowych.

BIBLIOGRAFIA

1. F.Bujak: Żmiąca - wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne. Kraków 1903.
2. S.Czarnowski: 1956: Wędrówka narzędzi. Studia z teorii kultury. W: Dzieła, t.1, Warszawa.
3. B.Gałęski, 1971: Innowacje a społeczność wiejska. Książka i Wiedza, Warszawa.
4. D.Gałąj, 1961: Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów. LSW, Warszawa.
5. B.Klepacki, 1990: Organizacyjne i ekonomiczne uwarunkowania postępu technologicznego w gospodarstwach indywidualnych na przykładzie produkcji roślinnej. Rozpr. Nauk. i Monograf. SGGW, Warszawa.
6. A.Lewczuk, 1976: Nowatorstwo w rolnictwie indywidualnym ze szczególnym uwzględnieniem produkcji zwierzęcej. ART Olsztyn i WOPR Bęsia, Olsztyn.
7. W.Makarczyk, 1971: Przyswajanie innowacji. Ossolineum.
8. F.W.Mleczko, 1964: Z badań nad aktywnością zawodową i społeczną chłopów. PAN, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa.
9. A.Potok, 1985: Analiza procesu przyswajania innowacji jako podstawa programowania i oceny efektywności doradztwa rolniczego. CODKiUP, Poznań.
10. Z.Przychodzeń, 1991: Zarys innowatyki rolniczej. PWRiL, Warszawa.
11. H.Runowski, 1996: Ekonomiczno-organizacyjne aspekty tworzenia i upowszechniania postępu biologicznego w rolnictwie. Wykład inauguracyjny wygłoszony na Wydz. Ekonomiczno-Rolniczym w dniu 30.09.1996 r.
12. I.Sikorska-Wolak, 1992: Działalność innowacyjna w rolnictwie. Wieś i Rolnictwo nr 1.
13. I.Sikorska-Wolak, 1993: Dyfuzja innowacji rolniczych w wiejskiej społeczności lokalnej i jej społeczno-ekonomiczne uwarunkowania. Wydawnictwo SGGW.
14. J.Topolski, 1996: Problemy metodologiczne monograficznych badań wsi. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr 3.
15. J.Turowski, A.Bornus, 1970: Drogi modernizacji wsi - przenikanie innowacji do rolnictwa i wsi woj. lubelskiego. PWN, Warszawa.
16. Z.Wierzbicki, 1963: Żmiąca pół wieku później. Wrocław.
17. A.Woś, 1987: Rozwój i postęp w rolnictwie polskim. PWRiL. Warszawa.